

mübelliğin de hem namaza hem tebliğ niyet etmesi gerekir; yalnız tebliğ niyet ederse ne kendisinin ne de cemaatin namazı sahih olur; çünkü cemaat bu durumda namazı sahih olmayan bir kişiye uymuştur. Bunun sebebi iftitah tekbirinin şart ya da rükün sayılmasıdır. Tesmî (semiallâhü li-men hamideh) ve tahmîd (rabbenâ leke'l-hamd) ifadeleriyle intikal tekbirlerinin imam ya da mübellîğ tarafından zikir niyeti bulunmadan yalnız cemaate duyurma amacıyla söylenmesi namazın fesadına yol açmaz; zira namazda olduğunu başkasına bildirmek için "sübhânellâh" denilmesi örneğinde görüldüğü gibi cemaate veya başkasına bir şey bildirme kastı doğrudan namazı bozan bir husus değildir. Burada terk edilen şey zikir kastıdır. İftitah tekbiri dışındaki tekbirlerle tesmî ve tahmîdin tamamen terk edilmesi bile namazı bozmadığına göre bu lafızların zikir kastı olmadan söylenmesi de namazı bozmaz. Mâlikîler'e göre mübellîğ yalnız cemaate duyurma niyetiyle bu zikirleri yerine getirir de namaz sahihtir. Hatta Mâlikîler'in bir kısmına göre mübellîğ çocuk, kadın veya abdestsiz bir kişi de olabilir, çünkü mübellîğ imamın kıldıracağı namazı gösteren bir alâmet hükmündedir. Mâzerî ve Lekânî bu görüşü tercih etmiştir. Mâlikîler'in diğer bir kısmına göre mübellîğ imamın nâibi ve vekili konumunda bulunduğundan onda da imamda aranan şartlar aranır. Öte yandan mübellîğin tekbir ve tahmîd lafızlarını teganniye kaçarak düzgün söylemesi ve ihtiyaçtan fazla sesini yükseltmesi mekruhtur. Tahâvî'den gelen bir rivayette imamın sesi cemaate ulaştığı halde mübellîğlik yapan kişinin namazının bozulacağı söylenmişse de bu naklin doğru olmadığı bildirilmiştir. İbnü'l-Hümâm gibi bazı Hanefî fakihleri, gösteriş amacıyla lafızları bozarak ve gereğinden fazla yüksek sesle yapılan tebliğin namazı fâsid kılacağını belirtmiş ve İbn Âbidîn de bu görüşü tercih etmiştir. Bu konuda Ahmed b. Muhammed el-Hamevî'nin *el-Ğavlü'l-belîğ fi hükmi't-tebliğ* ve İbn Âbidîn'in *Tenbihü zevî'l-efhâm fi ahkâmî't-tebliğ halfe'l-imâm* adlı risâleleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, III, 59; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Muğnî* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki – Abdülfettâh M. el-Hulvi), Kahire 1406/1986, II, 171; Nevevî, *el-Mecmûʿ*, III, 353; a.m.f., *Şerhu Müslim*, IV, 144; Şehâbeddin el-Karâfî, *ez-Zahîre* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1994, II, 258-259; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), II, 204; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 370-

371; Hattâb, *Mevâhibü'l-celil*, Beyrut 1398, II, 121; Şirbîni, *Muğni'l-muḥtâc*, I, 196; Muhammed b. Ahmed ed-Desûki, *Hâşiye 'ale's-Şerhi'l-kebir*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), I, 337; Şevkânî, *Neylül-evṭâr*, II, 271; İbn Âbidîn, *Reddül-muḥtâr* (Kahire), I, 475; a.m.f., *Mecmû'atü resâ'ili İbn Âbidîn*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü ihyâi't-türâsî'l-Arabî), I, 138-149; "Tebliğ", *Mv.F.*, X, 116-119.

MEHMET BOYNUKALIN

TEBRİZ

(تبریز)

İran'da

Doğu Azerbaycan eyaletinin
merkezi olan şehir.

İran'ın kuzeybatısında deniz seviyesinden 1350 m. yükseklikte kurulmuştur. Güneyinde bulunan Sehend dağının (3710 m.) kuzey eteklerinde geniş bir düzlükte yayılır. Urmiye gölüne ulaşan Acıçay'ın (Sefîd-rûd) kollarından Mihrân-rûd şehrin içinden geçer. Tebriz'in adı Arap ve Fars kaynaklarında Tibrîz, Bizans kaynaklarında Thavrêz / Thavrêş / Tabrezion, Ermeni kaynaklarında Thavrêz / Davrêz (sıcak akış) şeklinde geçer. Moğollar şehre Tevris, Âzerî Türkleri ve Osmanlılar Tebriz, Pehlevîler Tovriz (dökülmek / akmak) derler. Batı kaynaklarında Tauris diye anılır. Evliya Çelebi kelimenin mânasını Farsça "teb-rîz" (sıtma dökücü) terkibine bağlar; Minorsky, Sehend'in volkanik özelliğiyle ilişkilendirerek "hararet döken, saçan" anlamını verir. Bazı araştırmacılar ise adının Hazar Türkleri'nin Tavr boyundan geldiğini ileri sürer. Tebriz yöresi Eskiçağ'lardan itibaren bir yerleşme alanıdır. Şehrin yakınlarındaki Yanıktepe'de Neolitik dönemle ilgili (m.ö. 6000) kalıntıları bulunmuştur. Ancak ne zaman ve nasıl kurulduğu bilinmemektedir. Asur Kralı II. Sargon'a ait (m.ö. 722-705) tabletlerde Manna'nın hâkimiyetinde olan şimdiki Tebriz'in bulunduğu topraklarda Tarmakisa adlı, ambarı arpayla dolu bir kaleden bahsedilir. Bizanslı Faustus'un (IV. yüzyıl) kayıtlarından Thavrêz'in Sâsânî Şahı II. Şâpûr (309-379) tarafından ordugâh olarak kurulduğu anlaşılmaktadır.

Tebriz ve çevresi Halife Ömer döneminde 21 (642) yılında Muğire b. Şu'be tarafından İslâm topraklarına katıldı. 112'de (730) Emevî kumandanı Cerrâh b. Abdullâh'ı yenen Hazar Türkleri'nin eline geçtiyse de Saîd b. Amr el-Haraşî burayı geri aldı. Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında (754-775) Basra'dan bazı Arap kabilelerinin yerleştirildiği Tebriz, Hârûnürreşîd devrinde imar edilip etrafı surla çevrince (175/791) önemi arttı ve bir müddet Sâcoğul-

ları'nın hâkimiyetinde kaldı (890-929). Abbâsî Halifesi Mûtevekkil-Alellâh döneminde (847-861) itibaren zaman zaman şehre hâkim olan Revvâdîler, Abbâsîler'in zayıflamasıyla 373-446 (984-1054) yılları arasında bir süre başşehir yaptıkları Tebriz'i bağımsız şekilde yönettiler. Arap coğrafyacıları bu dönemde Tebriz'den surları ve camileri bulunan, ticareti gelişmiş güzel bir şehir diye bahseder. Tebriz, Revvâdî Emîri Ebû Mansûr ve bazı mahallî hükümdarlarla birlikte Azerbaycan'a gelen Sultan Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi ve Selçuklu hâkimiyetine girdi (446/1054). 451'de (1059) Revvâdîler'den Ebû Nasr Memlân'ın isyanı yüzünden ertesi yıl Tebriz'i kuşatan Tuğrul Bey başarılı olmadıysa da 454'te (1062) şehri yeniden Selçuklu topraklarına kattı. Sultan Berkıyruk ile Muhammed Tapar kardeşler arasındaki anlaşmaya göre Muhammed'e kalan Tebriz, özellikle Irak Selçukluları zamanında (1118-1194) dönemin en önemli yerleşim merkezlerinin başında geliyordu. Bir süre Ahmedîliler'in hâkimiyetine giren Tebriz'i barış yoluyla alan İldenizli atabeglerinden Pehlivan şehri kardeşi Kızılarıslan'a verdi (570/1174) (İbnü'l-Esîr, XI, 339), o da burayı Azerbaycan'ın merkezi haline getirdi (581/1186). Tebriz'de büyük bir saray yaptıran İldenizli Atabegi Özbek, Celâleddin Hârizmşâh'ın Tebriz'e doğru ilerlediğini haber alınca şehrin idaresini hanımı, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un kızı Melike Hatun'a bırakıp Gence'ye çekildi. Bir engelle karşılaşmadan Tebriz'e giren Celâleddin şehre hâkim oldu (17 Receb 622 / 25 Temmuz 1225) ve bölgede egemenliğini kurduktan sonra burayı merkez edindi; Azerbaycan, Kirman, İran ve İrak-ı Acem'de hüküm sürdü. 628 (1231) yılında Moğol işgaline uğrayan Tebriz'i Argun Han askerî faaliyetleri için merkez yaptı ve Hülâgû'nun 1256'da gelişile Hülâgû Han tahtı diye nitelendirildi; idarî-siyasî merkez oldu. Abaka Han'ın İlhanlı başşehir yaptığı Tebriz en parlak günlerini şehri imar eden Gâzân Han devrinde (1295-1304) yaşadı. İlhanlılar'ın ardından Çobanlı, Altın Orda, Muzaferîler ve Celâyirîliler'in hâkimiyetine girdi. 1386'da Tebriz'i savaşız ele geçiren Timur şehrin idaresini ertesi yıl oğlu Mirân Şah'a, 1404'te torunu Ömer'e verdi. Şehir, 1408'de Timurlu Ebû Bekir Mirza'nın ve 1410'da Ahmed Celâyirî'nin yenen Karakoyunlu Yüsuf'un eline geçti. Timurlu Şâhruh üç defa zaptettiği Tebriz'i 1436'da Karakoyunlu Cihan Şah'a bıraktı. 1469'da Uzun Hasan, Tebriz'i Akkoyunlular'ın başşehir yaptı. Ortaçağ'da Tebrizî nisbesiyle

TEBRİZ

anılan birçok âlim yetişmiştir (Sem'ânî, III, 21).

1502'de Şah İsmâil tarafından Safevî başşehri yapılan Tebriz 16 Receb 920'de (6 Eylül 1514) Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı hâkimiyetine alındı. Şehirde bir hafta kalan padişah halkın ileri gelenlerini, bazı sanatkâr ve âlimleri aileleriyle birlikte İstanbul'a göç ettirdi. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde yeniden başlayan savaşlar sırasında Osmanlılar 25 Muharrem 941'de (6 Ağustos 1534) tekrar buraya girdiler. Bağdat'ı aldıktan sonra ikinci defa Tebriz'e hâkim oldularsa da hemen ardından şehri boşalttılar. Kanûnî Sultan Süleyman 955'te (1548) ikinci İran seferi esnasında Tebriz'de kontrolü tekrar eline geçirdi, fakat yine burada çok kısa süre kalabildi (Temmuz-Ağustos 1548). Osmanlılar'ın Tebriz'de en uzun süreli egemenliği 1578-1590 Osmanlı-Safevî mücadelesi döneminde gerçekleşti. Özdemiroğlu Osman Paşa 30 Ramazan 993'te (25 Eylül 1585) şehri ele geçirdi ve burayı yeni surlarla takviye etti. Câfer Paşa Tebriz valiliğine getirildi. Şah I. Abbas 1596'da başşehri Tebriz'den İsfahan'a nakletti. Osmanlılar 21 Ekim 1603 tarihine kadar Tebriz'i kontrolleri altında tuttular. Bu tarihte Şah I. Abbas şehri yeniden zaptedince mevcut Osmanlı eserlerini hiçbir iz kalma-

yacak şekilde yıktırdı. Bundan sonra Tebriz birkaç defa Osmanlı güçlerince kuşatıldıysa da alınmadı. Kayserili Halil Paşa 1618'de kısa bir süre için şehre hâkim oldu. Aynı şekilde IV. Murad 1045'te (1635) girdiği boşaltılmış şehri tahrip ettirdi. 1639 Kasrışirin Antlaşması'yla Safevîler'in elinde kalan Tebriz, Safevîler'in son zamanlarında Ruslar'ın Azerbaycan'ı işgalini önlemek için Köprülüzâde Abdullah Paşa tarafından tekrar zaptedildi (17 Zilkade 1137 / 28 Temmuz 1725). 1730'da Afşar Nâdir Han şehri geri aldı. Hekimoğlu Ali Paşa'nın 15 Cemâziyelevvel 1144'te (15 Kasım 1731) yeniden ele geçirdiği şehir 1736 antlaşmasıyla İran'a bırakıldı. XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı politikası Azerbaycan'da tam hâkimiyet kurup yerleşmek olduğundan 1593 ve 1728 yıllarında Tebriz'in iki defa tahriri yapıldı (BA, TD, nr. 645, 668, 904, 908). Ayrıca Osman Paşa, Tebriz'de Azerbaycan'ı ilhak ettiğini ve halkın Osmanlı vatandaşı sayıldığını ilân etti; yöneticilerden halka zulmedenlerin cezalandırılacağını bildirdi. III. Murad Tebrizliler'e istimâletnâmeler gönderdi (BA, MD, nr. 61, s. 117-118; nr. 62, s. 5; nr. 71, s. 55, 63; nr. 73, s. 10-11, 26, 511). 1747'de Dünbüliler şehri ele geçirip Tebriz-Hoy Hanlığı'nı kurdular. 1790'da Ağa Muhammed tarafından Kaçar hâkimiyetine alınan Teb-

riz, Ekim 1827'de Rus işgaline uğradıysa da Türkmençay Antlaşması'yla geri alındı (Şubat 1828).

Tebriz XX. yüzyılın başlarında İran'ın siyasi hayatında önemli rol oynadı. Tebrizli aydınların baskısıyla Muzafferüddin Şah meşrutiyet ilân etti (1906). Yerine geçen Muhammed Ali Şah meşrutiyete son vermek isteyince Tebrizliler ayaklandı. Sadrazam Aynüddeve Haziran 1908'de kuşattığı şehre giremedi. Direniş yüzünden Muhammed Ali Şah tahttan indirildi ve ikinci defa meşrutiyet ilân edildi (1909). Ancak şahı destekleyen Ruslar, Şubat 1909'da Tebriz'i işgal ederek Sikatülislâm gibi birçok kişiyi idam ettiler. Enver Paşa'nın Kafkas harekâtı sırasında boşalttıkları şehri 1915'te yeniden işgal eden Ruslar Şubat 1918'de buradan ayrıldılar. Bu sırada İngilizler Tebriz'i almak isteyince Kâzım Karabekir 11. Tümen'i Tebriz'e sevketti (16 Ağustos 1918), 2 Eylül'de şehre geldi ve 5 Eylül'de İngilizler'i püskürttü; Ekim 1918'de az bir kuvvet bırakıp çekildi. 26 Şubat 1921'de yapılan İran-Rus antlaşmasıyla İran'a bırakılan Tebriz 26 Ağustos 1941'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin işgaline uğradı. Tebrizli aydınlar, Sovyet ve İran baskılarına karşı özerklik isteyen Fırka-i Demokrât-ı Azerbaycân'ı kurdular. Partinin gayretleriyle 12 Aralık 1945'te Azerbaycan Millî Meclisi açıldı ve Seyyid Câfer Pişeverî başkanlığında Azerbaycan Millî Hükümeti kuruldu. 14 Haziran 1946'da İran hükümetiyle Azerîler'in haklarını garanti altına alan bir antlaşma yapıldıysa da İran hükümet kuvvetleri Aralık 1946'da Tebriz'e girerek Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdı. Ardından birçok sosyal olayın yaşandığı Tebriz tahribata uğradı; durumun sakinleşmesiyle daha sonra ülkenin ikinci büyük şehri haline geldi.

Fizikî, Sosyal ve Ekonomik Yapı. Tebriz, Revâdîler'in geliştirdiği eski şehirden çeşitli kurumların bulunduğu güneybatıdaki Şenbigâzân'a doğru yayılma gösterdi. Gâzân Han, Kûhivâliyân ve Sencerân semtlerini surların içine alıp şehri büyüttü. İlhanlı devlet adamı, âlim ve tarihçi Reşîdüddin'in Vâliyân'da yaptırdığı binalar Rab'î-reşîdî mahallesini oluşturdu. Böylece şehir dinî, idarî ve ticarî binalar etrafında gelişerek XV. yüzyılda elips biçiminde bir yapı kazandı. Hârûnürreşîd'in temelini attığı Tebriz Kalesi Revâdîler, Gâzân Han, İbrâhim Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Abdullah Paşa ve Dünbülî Necef Kulu tarafından genişletildi. Gâzân Han'ın inşa ettirdiği sur 25.000 kadem ölçüsünde olup

XVI. yüzyılın ilk yarısında Tebriz'i gösteren bir minyatür (Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, İÜ Ktp., TY, nr. 5964, vr. 27^b-28^a)

Vâliyân tepesini çember içerisine alıyordu. Özdemiroğlu'nun Hıyâban'da yaptırdığı iç kalenin etrafı 12.700 arşın, hendekli ve 300 kuleliydi. I. Abbas, Rab'ireşîdî'de yeni bir kale yaptırdı. Abdullah Paşa da mimar Bekir Ağa'ya 1000 zirâ uzunluğunda, 800 zirâ genişliğinde başka bir kale inşa ettirdi. Necef Kuli'nin onarttığı iç kale 1825'te Abbas Mirza tarafından hendekle çevrildi. Surların XIV-XVII. yüzyıllar arasında Ücân, Eher, Şirvan / Servan, Serdrûd, Şam-Gâzân, Serevrûd adlı altı kapısı vardı. 1728'de ise Dervâze-i Dik ve Dervâze-i Serd adlı iki kapısı bulunuyordu.

XIV-XVIII. yüzyıllarda isimleri hemen hemen aynı kalan mahallelerden Müstevfî on bir, Hasan-ı Rûmlû dokuz, Evliya Çelebi on dört mahallenin adını verir. 1728 tarihli *Osmanlı Tahrir Defteri*'nde mahalleler, ana sokaklar, tâli sokaklar şeklinde bir kayıt sistemiyle Nâvbâr, Hıyâban (Şah Safî, Bâlâ, Köprü, Hacı Ahmed, Kayas, Debeze, Badala, Eştukin, Dumaşga, İmâdiye, Hazay), **Dervâze-i Dik** (İmâret-i Reşîdiyye, Bâğmeşe, Sebâyan), **Şeşgilân**, **Toluseng**, **Surhâb**, **Üçağaç**, **Miyarmiyar** (Laylâbâd), **Deveci** (Şüturbân), **Sencerân** (Emîrgız, Bağ), **Vicuyu** (Direce Mirza Ali, Yayuhçı, Sancaksuyu, Yurtlar, Direci-çukur, Hük-mâbâd / Soğanlı, Kadiyar, Ahî, Berciyâr, Erdekib, Mara, Hamuvade, Direci-Melik, Yenice, Kasır Kutlukşah), **Çâr-minâr** ve **Dervâze-i Serd** (Zehrabeg, Cadıcış, Karaağaçır, Gencan, Şahâbâd, Şahkulu deresi, Hatip, Şenbigâzân) isimli on üç mahalle ve bunların sokakları kaydedilmiştir. Vicuyu yüzölçümü, Serd nüfusu (1520 hâne) en büyük mahallelerdi. Yahudiler Surhâb, hıristiyanlar Miyâr ve Serd'in farklı sokaklarında müslümanlarla birlikte yaşıyordu. Nâvbâr, Vicuyu, Şeşgilân ve Deveci'ye varlıklı, Bâğmeşe, Debbâğlar ve Sencerân'a orta halli ve yoksul insanlar yerleşmişti. XIV-XIX. yüzyıllar arasında taş veya topraktan açaçlı sokakları, şehrin merkezi konumundaki Sâhibâbâd (Şah Safî) ve Saâdetâbâd adlı iki meydana ulaşırdı. Sâhibâbâd'da ticarethaneler bulunuyor, sosyal-sportif faaliyetler (çevgân, nevrüz) gerçekleştiriliyordu. Evler pişmiş tuğladan bir iki katlı, damları taraçalı yapıları. Su ihtiyacı kanallardan veya kuyulardan sağlanıyordu. Evliya Çelebi dokuz kanal, 7000 kuyudan söz eder. Su mîrâbiyye vergisi karşılığında mîr-âb nezâretinde kullanılıyordu.

Tebriz'de Türk, Arap, Fars, Moğol, Ermeni, müslüman, hıristiyan, yahudi, Budist gibi çeşitli milletlere ve dinlere mensup kişiler yaşırdı. Günümüzde nüfusun ekseriyetini Azerî Türkleri ve Farslar oluş-

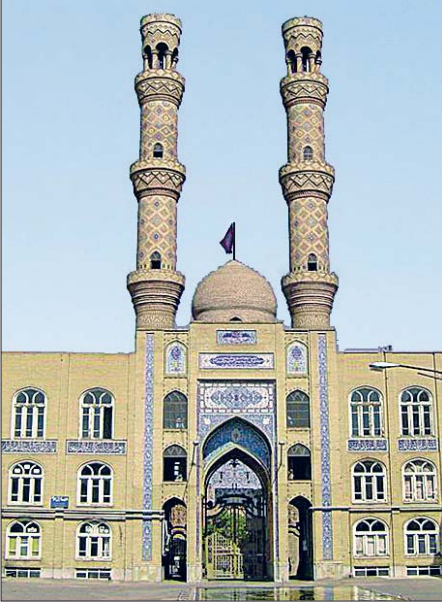
turmaktadır. Şehrin geçmiş asırlardaki nüfusunu Clavijo 200.000 (XV. yüzyıl başları), Kâdî Ahmed Kummî ve İskender Bey 200-300.000 (XVI. yüzyıl), Don Juan 80.000 hâne (XVI. yüzyıl sonları), Evliya Çelebi 300.000 kişi (XVII. yüzyıl ortası) gibi abartılı rakamlarla vermişlerdir. Osmanlılar'ın 1140 (1728) tahririne göre şehrin nüfusu 5696 hâne müslüman, 610 hâne hıristiyan, 54 hâne yahudi olmak üzere toplam 6360 hânedir (32.000-40.000 kişi). Şehrin zaptı esnasında göçenler, savaşta ve 1721-1727 depremlerinde ölenler hesaba katıldığında nüfusun 80-100.000 kişiye ulaştığı söylenebilir. XIX. yüzyıl başlarında 60.000, 1842'de 100.000, 1895'te 150.000'i (3000'i Ermeni) bulan nüfus XX. yüzyılın ilk çeyreğinde 200.000'e ulaşmıştır. Şehirde 1956'da 290.000, 1980'de 600.000, 1996'da 1.305.000, 2006 sayımına göre 1.579.312 kişinin bulunduğu tesbit edilmiştir. Göçler (1386'da Timur'un Semerkant'a, 1514'te Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'a, 1611'de I. Abbas'ın İsfahan'a göç ettirmesi), isyanlar (1707'de Hüseyin Mirza'ya, 1909'da Ruslar'a karşı), Sünnî Osmanlılar'dan korkup kaçanlar (reâyâ-yı perâkende), veba salgınları ve doğal âfetler tarih boyunca nüfusu etkileyen başlıca faktörlerdir. Bir fay hattı üzerinde bulunan Tebriz'de sıkça deprem olmuştur; en yıkıcıları 858, 1042, 1067, 1273, 1721, 1727, 1780 dönemleridir. 858'de şehir harap oldu. Abbâsî Halifesi Mutevekkil-Alellah önemli bir tamirat yaptırdı. 1042'de surlar, saraylar, evler ve pazarlar yıkıldı; kaynakların abartılı rakamlarıyla 50.000 kişi öldü. 1067 ve 1273'te yine surlar ve binaların çoğu tahribata uğradı. En büyük felâketler XVIII. yüzyılda yaşandı; 1721'de 80.000, 1727'de 77.000, 1780'de 50.000 kişi öldü. En son 1917 depremi de oldukça büyük zararlara yol açtı. Tebriz, coğrafi konumuyla Avrupa-Asya arasındaki en önemli toplanma ve ana yolların buluşma merkeziydi. Marco Polo'ya göre Doğu-Batı arasında en büyük pazardı. XIV. yüzyılda Tebriz-Anadolu-Avrupa hattı ön plana çıktı; Van, Erzurum, Erdebil, Merağa ve Nahçıvan'a yollar açıldı. Timur, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve ilk dönem Safevî şahlarının bu yollara önem vermesine karşılık I. Abbas'ın Benderabbas Limanı'nı açtırması Tebriz ekonomisine darbe vurdu.

XII. yüzyılda İstanbul-Konya-Tebriz ekleninde canlı bir ticaret mevcutken XIII. yüzyılın sonlarına doğru İlhanlı-Altın Orda siyasî rekabetin yüzünden Kefe-Trabzon-Tebriz ticaret yolu önem kazanmaya başladı. Tebriz, ilk müslüman İlhanlı hükümda-

rı olan Ahmed Teküder zamanında (1282-1284) dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri haline geldi. İlhanlılar'dan itibaren Hint'in baharatı, Çin'in porseleni ve ipekli kumaşları, Deşt-i Kıpçak'ın kürkleri, Mâzenderan, Gîlân, Şirvan'ın ipeği, Hürmüz'ün kıymetli taşları Tebriz'den Türk, İranlı, İtalyan, Rus ve İngiliz tâcirlerince Avrupa'ya ve İslâm ülkelerine ihraç ediliyordu. Bu sebeple Ceneviz (1304) gibi ülkeler Tebriz'de şehbenderlik açtılar. Karakoyunlular döneminde para basılan iki darphânedeki biri Tebriz'de bulunuyordu (diğeri Bitlis'te). Safevîler ve Osmanlılar ticareti geliştirmek için tedbirler aldılar. I. Tahmasb 1565'te Tebrizliler'e vergi muafiyeti getirdi, damga vergisini kaldırdı, İngilizler'e Tebriz'de ticaret hakkı tanıdı. Osmanlılar, 1584-1585 savaşlarında hasar gören Kayseriye gibi çarşıları onardılar. 1729'da Hemedan, Gence, Revan gibi yerlerde alınan gümrük vergisini Tebriz'de birleştirdiler. Bu tedbirler şehrin faal ticaret merkezi fonksiyonunu arttırdı. Gümrük resminin 1593'te 566.666 akçeden 1728'de 4.560.000 akçeye çıkması, 1728'de ipekten 1.200.000 akçe gelir elde edilmesi bunun göstergesidir. XIII-XIX. yüzyıllarda Tebriz'de boyahane, şem'hâne, darphane, şifşegerân, kâğıthane, debbâğhâne vb. sanayi tesisleri bulunuyordu. Marco Polo, İbnü'l-Esîr, Evliya Çelebi ve Tavernier dokumacılık, dericilik, nakkaşlık, kuyumculuk gibi mesleklerin gelişmişliğinden söz eder. Geyhatu Han'ın ilk kâğıt parayı (693/1294), Safevîler'in gümüş ve bakır sikke bastırdıkları darphâne önemlidir. Tebriz esnafı Kayseriye, Mirza Sâdik, Câfer Paşa, Gâzân, Kârdgerân, Bezzâzistan gibi çarşılarda faaliyet gösteriyordu. Osmanlılar "harîr-fürûşân" kethüdâlığı ve "mîzân-ı harîr" delîlîği kurmuşlardı (1728). Günümüzde Tebriz'de traktör, otomotiv, petrokimya, çimento, tekstil, halı, seramik, gıda gibi sanayi türleri faaliyet göstermektedir. 1967'de kurulan Tebriz Otomotiv ve Makine Sanayi Şirketi bugün Almanya, Avusturya, Yunanistan gibi ülkelere ihracat yapmaktadır. İran'ın önemli petrol sanayi tesislerinden ikisi (Tebriz Petrokimya Şirketi [1949], Tebriz Petrol Rafinerisi) buradadır. Ayrıca İran Traktör Şirketi Tebriz'de bulunmaktadır. İran'ın ünlü çikolata markaları Tebriz'de üretilmektedir.

İdarî Yapı. İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîler'e başşehirlik yapan Tebriz, Abbas Mirza'dan itibaren Kaçar taht vârislerinin resmî ikametgâhı idi (veliahdnişîn) (1799); Selçuklular'dan günümüze kadar Azerbaycan eyaletinin (ustân) idarî-

TEBRİZ

Tebriz'de Cami-Mescid

siyasî merkezidir. Safevîler'in Azerbaycan'daki idarî yapısını bozmayan Osmanlılar'ın 1593 idarî taksimine göre Tebriz eyaleti Tebriz (merkez, Serdsahra, Mihrân-rûd, Ardanak, Anzâb, Zenûz, Şahâ, Vidhir, Dihharkân, Dizecrûd, Adangı, Heşrûd, Rûdgât, Mevâzi'cân), Suldus, Dizmâr (Sendyan, Gerger), Merâga (Seracû, Leylân, Egertû, Kavdûl, Miyandûvab, Ahtacî-yi Ulyâ, Ahtacî-yi Suğrâ), Sarukurgân (Acrî-yi Ulyâ, Acrî-yi Suğrâ, Siyehkûh, Hüseyinâbâd), Saîdâbâd, Alîk livâ ve nahiyelerinden oluşuyordu. 1728'de eyalete Serdsahra, Hırtay, Şahâ, Vidhir, Rûdgât, Dihhûvarkân, Dizecrûd, Mihrân-rûd, Uçân, Abbas, Hanemrûd, Alanberagûş, Bedûstân, Mevâzi'cân, Ardanak / Arvanak, Merend, Sovukbulak, Zenûz ve Tasuç bağlıydı. Nâdir Şah döneminde Safevî-Osmanlı idarî yapısı kaldırıldı; Tiflis, Şirvan, Gence-Karabağ, Cenûb-i Azerbaycan ve Çukursa'd birleştirilip Tebriz merkezli Azerbaycan eyaleti kuruldu. Kaçarlar bunu devam ettirdi. 1925'te eyaletin "hâkim-nişinlik" merkezi yapılan Tebriz'e Tasuç, Hamte, Rûdgât / Sufiyân, Şâyester, Gözekenan, Şerefhâne, Basmıc, Saîdâbâd, Sehrânerûd, Dikmetaş, Hanımrûd ve Uçar / Hacıağa bölükleri bağlıydı. Bugün Tebriz Doğu Azerbaycan eyaletinin merkezidir.

Tebriz'in en önemli eseri Gâzân Han'ın 1303'te inşa ettirdiği, yapımı yedi yıl süren Şenbigâzân Külliyesi'dir. Külliye tûrbe, cami, iki medrese (Hanefî-Şâfiî), has-tahane, rasathâne, kütüphane, tekke, sey-

yid ve şerifler için misafirhane, hamam ve odalar mevcuttu. Bakımı için kervansaray ve çarşı yaptırarak 100 altın tümen gelir vakfeden Gâzân Han burada medfundur. I. Abbas'ın 1020'de (1611) tahrip ettirdiği, 1641 depreminden ciddi hasar gören külliye 1725'te Köprülüzâde Abdullah Paşa tarafından onarılmıştır. XIX. yüzyılda harap bir şekilde duran Şenbigâzân'dan günümüze bir şey kalmamıştır. Şehrin en eski eseri Hârûnürreşid'in zevcesi Zübeyde Hatun adına VIII. yüzyılda yaptırılan camidir. Mütevekkil-Alellah'ın Dimişkiye Camii (IX. yüzyıl), Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin Rab'ireşidî (709/1309), Tâceddin Ali Şah'ın Ali Şah Camii (1312-1322), Karakoyunlu Cihan Şah tarafından yaptırılan Gökmesjid (870/1465-66), Uzun Hasan'ın Nâsriyye Külliyesi (889/1484) ve Kayseriye Çarşısı, Akkoyunlu Yâkub Bey'in Heşt-Bihîşt Sarayı (888/1483), Şeyh Keçeci Medresesi (XV. yüzyıl), Şah Maksud Camii, Şah Abbas Camii, Mirza Sâdık'ın Sâdikiyye Medresesi (XVII. yüzyıl) şehrin diğer tarihî eserleridir.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 467, 475; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 142; Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 21; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Ahmet Ağırcağa – Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, IX, 392; XI, 339; XII, 342, 393, 466; Ebû'l-Ferec, *Târih*, I, 298; II, 591, 638; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Târih-i Mübârek-i Gâzânî* (nşr. K. Jahn), London 1940, s. 85, 102 vd.; Marco Polo, *Seyahatnâme* (trc. Filiz Dokuman), İstanbul, ts. (Tercüman Gazetesi), I, 27-28; Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb* (Strange), s. 75-80; Nizâmüddin-i Şâmî, *Zafernâme* (trc. Necati Lugal), Ankara 1949, s. 116-118, 290, 349; R. G. de Clavijo, *Embassy to Tamerlane: 1403-1406* (trc. G. le Strange), London 1928, s. 153-154; Ahmed Kummî, *Hulâsatü't-tevârih* (nşr. İhsan İşrâki), Tahran 1359 hş., s. 35-37, 143; Tahmasb, *Tezkire* (trc. Hicabi Kırilangıç), İstanbul 2001, s. 29, 38, 44-46; Hasan-ı Rûmîlî, *Ahsenü't-Tevârih* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s. 58, 62, 83-86 vd.; *Don Juan of Persia: A Shiâh Catholic, 1560-1604* (nşr. G. le Strange), London 1926, s. 63-64; İskender Bey Münşi, *Târih*, I, 28, 123-125, 208, 224 vd.; II, 642-644, 687 vd.; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 245-268; J.-B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat* (trc. Ertuğrul Gültekin), İstanbul 1980, s. 38, 41; Nâdir Mirza, *Târih ve Coğrafi-i Dârü's-saltana-i Tebriz*, Tahran 1323, s. 2-6, 59, 66-67 vd.; *CHIr.*, VI, 7, 14, 161, 241; VII, 29-33, 203-205 vd.; *Osmanlı-Iran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak* (trc. ve nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1974, s. 36, 65-66 vd.; Oktay Efendiyev, *O Periodizatsii İstorii Tebriza, XV-XVI. vv.*, Moskova 1979, s. 237-245; Seyidağa Onullahi, *XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakü 1982, s. 127-128 vd.; Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1996, s. 214-216, 305 vd.; Hüseyin Sultânzâde, *Tebriz*, Tahran 1376, s. 68-180; Oğuz Tekin, "Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadar Türk Devletlerinin Sikkeleri", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, V, 416; Bahattin

Keleş, "Memlûklerde Ticaret", a.e., V, 440; Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbaycanı I*, Erzurum 2004, s. 52, 94, 130, 167, 219; Karl Jahn, "Tebriz: Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi" (trc. İsmail Aka), *TAD*, XIII/24 (1980), s. 59, 63-65; Galibe Hacıyeva, "Tebriz Yer Adının Kaynağı", *TDA*, sy. 129 (2000), s. 115-119; Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gazân (Gâzâniyye)", *TD*, sy. 37 (2002), s. 253-289; V. Minorsky, "Tebriz", *IA*, XII/1, s. 82-98; a.mlf. – [C. E. Bosworth], "Tabriz", *El²* (İng.), X, 41-49; S. S. Blair, "Tabriz", a.e., X, 49-50; W. Kleiss, "Azerbaycan", *Elr.*, III, 220-221; K. Schippmann, "Azerbaycan", a.e., III, 221-224; C. E. Bosworth, "Azerbaycan", a.e., III, 224-231; B. Kuniholm, "Azerbaycan", a.e., III, 231-234; R. Tapper, "Azerbaycan", a.e., III, 234-238; Mustafa Mümini, "Tebriz", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1380/2002, VI, 379-408.

ALİ SINAN BİLGİLİ

TEBRİZİ, Celâleddin
(جلال الدين التبريزي)

Ebü'l-Kâsım Muhammed Celâlüddin
b. Muhammed b. İbrâhîm et-Tebrizî
(ö. 642/1244 [?])

Sühreverdîyye tarikatının
Bengal'de yayılmasını sağlayan
ilk mutasavvıflardan.

Tebriz'de dünyaya geldi. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 532 (1137) olarak kaydedilmiştir (Abdülhak ed-Dihlevî, s. 101). Ancak Tebrizî'nin 539'da (1145) doğan Ebû Hafs Şehâbeddin es-Sühreverdî'ye intisap ettiğinde şeyhin hayli yaşlı olmasından hareketle bu tarihin doğru sayılamayacağı, ayrıca dostu ve pîrdaşı Bahâeddin Zeke-riyyâ'nın 566 (1170) yılı civarında dünyaya gelmesiyle irtibat kurularak muhtemelen 560'ta (1165) doğduğu ileri sürülmüştür. Celâleddin et-Tebrizî, Tebriz'de babasının da bağlı olduğu Bedreddin Ebû Saîd-i Tebrizî'ye intisap etti. Onun vefatının ardından Bağdat'a gidip Sühreverdîyye'nin pîri Şehâbeddin es-Sühreverdî'ye bağlandı ve yedi yıl hizmetinde bulundu. Her yıl onunla birlikte hacca gitti. Sühreverdî, Bahâeddin Zeke-riyyâ'yı doğum yeri Mülân'a irşad için gönderdiğinde Tebrizî ona arkadaşlık etti. Yolculuk sırasında Nişâbur'da konakladıklarında Tebrizî'nin Feridüddin Attâr ile görüşüp etkisinde kaldığı, bu sırada Sühreverdî'yi bir süre aklından çıkar-ması yüzünden Bahâeddin Zeke-riyyâ'nın kendisinden ayrılıp Mülân'a yalnız gittiği rivayet edilmektedir (Hasan Dihlevî, s. 298-299; Muhammed İkrâm, s. 298). Daha sonra Çiştî halifesi Kutbüddin Bahtiyâr ile Mülân'a giden Tebrizî Moğol askerlerinin şehri kuşatması sırasında şehrin va-